

סוגיות ובחרות מהמשנה היומית

במבט הלכתי, מדעי

וארץ ישראלי

משנה וארץ

מסכת ברכות

19:27

19:12

19:28

כתב: יואל יעקבי

כ"א אדר ב' תשע"ו | גיליון 1

*"מאימתי קורין את שמע בשחרית משיכיר בין תכלת ללבן
רבי אליעזר אומר בין תכלת לכרתי..." (ברכות פ"א מ"ב)*

על התכלת חמן קריאת שמע

על שאלת זיהוי של חילוץ התכלת נכתב כבר רבות. גם על שלוש ההצעות המפורסמות: דיונון הרוקחים של האדמו"ר מראדזין, הסגולית (ינטינה) של הרב הרצוג וארגמון קהה קוצים של חוקרים מהדור האחרון (הצעה שכבר הרב הרצוג הזכיר), נכתב כבר הרבה מאוד, על ידי חסידיהם ומתנגדיהם. אולם שאלה לא פחות חשובה היא מהו בעצם צבע התכלת?

צבעה של התכלת הוא ירוק. מכאן מובן גם שדברי ר' אליעזר במשנתנו, הסובר שזמן קריאת שמע מתחיל בשלב בו ניתן להבחין בין תכלת לכרתי (כרתי הוא הכרישה שצבעה ירוק כהה) הוא מאוחר מאוד יחסית, כשיש מספיק אור כדי להבחין בין שני גווניו של ירוק.

כחול כהה-שחור

הרמב"ם במשנתנו מפרש כי תכלת היא "שם נופל על הצמר אלאזרק". הרב קאפח בהערותו במקום מתרגם מילה זו כ"גוון כחול כהה מאוד". אולם פרופ' זהר עמר מציין כי 'אזרק' הוא בעל משמעות רחבה יותר בערבית, ומשמעותו כחול לגווניו, אפור ואף ירוק. במשנה תורה (הלכות ציצית ב א) הרמב"ם מסביר "הצמר הצבוע כפתוך שבכחול", 'כשפתוך' הוא צבע שמעורב בו גוון נוסף. שימוש הרמב"ם בשורש כח"ל, אינו מקל עלינו את החיים כי אין פירושו בהכרח blue. שורש זה נמצא במקרא פעם אחת ומספר פעמים בספרות חז"ל, בין השאר בהקשר לכחילת עיניים. בירור סוגי הכחול השונים מעלה מספר אפשרויות: כחול כהה-שחור או אפרפר. הרב הרצוג במחקרו הבין שדעת הרמב"ם היא אכן שצבע התכלת הוא כחול כהה נוטה לשחור (ראה 'התכלת בישראל' לרב הרצוג בתוך 'ספר התכלת'). יש לציין כי החומר המופק מהחילוץ ארגמון קהה קוצים הינו חסר צבע, אך כשהוא נחשף לשמש מתקבל צבע בעל גווניו משתנים של כחול, בהיר עד כהה, אך לא כזה הנוטה לשחור. צבע כזה יכול להתקבל אם מוסיפים לחומר גם סממנים שונים, שאולי הרמב"ם רומז להם.

השוואה ל'קלא אילך'

אחד המקורות החשובים לבירור גוון התכלת הוא, אליו שם לב הרב הרצוג, הוא דווקא מאמר שלילי של חז"ל המגנים את מזייפי התכלת: "אמר הקדוש ברוך הוא: אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור - אני הוא שעתידי ליפרע ממי שתולה מעותיו בנכרי ומלוה אותם לישראל בריבית, וממי שטומן משקלותיו במלח, וממי שתולה קלא אילך בבגדו ואומר תכלת הוא". מופיעה כאן רשימה של רמאויות מוצלחות

כשאנו באים ללמוד סוגיה הלכתית עלינו להיות בלתי משוחדים מידע קודם, דרישה המבטאת ענווה בבואנו לעסוק בתורת ה'. במבט ראשון שאלתנו בלתי מובנת, שהרי תכלת הוא צבע המוכר לכל ילד כגוון כחול בהיר. אולם אם נזכור שהמילה 'תכלת' במקרא אינה מייצגת גוון של צבע אלא את שמו של צמר הצבוע בחומר מסויים, וכי השימוש במילה 'תכלת' כגוון של צבע הוא (כנראה) מנהג הדורות האחרונים, נתחיל להבין כי מדובר בסוגיה שאיננה פשוטה כלל וכלל. נזכיר בעז"ה כמה מקורות שמצביעים על כיוונים שונים.

ירוק

חז"ל עצמם רומזים לנו על צבע התכלת. הגמרא (סוטה יז ע"א) מביאה את דברי ר' מאיר בברייתא, המסביר מדוע נבחרה דווקא התכלת להינתן בציצית: "מפני שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד". כסא הכבוד אמנם פחות מוכר לרובנו, אך הים והרקיע מוכרים לכאורה היטב. ואף על פי כן הדימויים הללו אינם מספקים, שהרי צבעי הים והרקיע משתנים בהתאם לעונות השנה ולשעות היממה. הירושלמי במשנתנו (פ"א ה"ב) מוסיף למערכת הדימויים של ר' מאיר את העשבים "שהתכלת דומה לים, והים דומה לעשבים, והעשבים דומים לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד". הרכיב שצבעו חד-משמעי יחסית בדברי הירושלמי הוא העשבים, שצבעם ירוק (green), ואם כן

אינו חולק על כך, אלא שציין שהמדקדקים במצוות ורוצים גם לסמוך גאולה לתפילה צריכים לקרות קריאת שמע מאוחר יותר, סמוך לזריחה, כדי שיוכלו לסמוך לברכה האחרונה של קריאת שמע המסתיימת במילים 'גאל ישראל' את תפילת העמידה. אולם מי שאינו מעוניין או יכול לסמוך גאולה לתפילה יכול לכתחילה לקרוא קריאת שמע גם קודם לכן, כי זמנה באמת מתחיל קודם לכן. אמנם בדיעבד גם מי שקרא מוקדם אפילו לימן שיכיר את חברו יצא ידי חובה אם קרא אחרי שעלה עמוד השחר, אלא שזה רק בדיעבד או בשעת הדחק. כדעה זו סוברים גם הרא"ש והרשב"א, וכך פסק להלכה השולחן ערוך (או"ח נח סעיפים א, ג). לדעה זו נראה כי שני שיעורי הזמן "משיכיר בין תכלת ללבן" ו"משיכיר את חברו" הם שווים (ירושלמי, ב"י¹, מ"ב ס"ק ב).

הרמב"ם (הלכות קריאת שמע א יא) וכנראה גם הר"ף סוברים שאב"י חולק על רב הונא (או לפחות מסביר את דבריו), והלכה כאב"י ולכן זמן קריאת שמע (לא רק למצווה מן המובחר) מתחיל סמוך לנץ החמה בלבד, אך לא משיכיר את חברו או משיכיר בין תכלת ללבן, אם כי בדיעבד או בשעת הדחק גם לדעת הרמב"ם ניתן לקרוא קריאת שמע משיעלה עמוד השחר (שם יב).

דעה יוצאת דופן היא דעת רבנו תם וראב"ה, הסוברים (בגלל משנה במסכת יומא) שזמן קריאת שמע הוא **אחרי** הנץ החמה, ואותם ותיקין אכן לא קראו קריאת שמע בזמן הטוב ביותר.

יש לציין שאף שבשעת הדחק התירו להתפלל כבר מעלות השחר הרי שלגבי הנחת תפילין הזמן הראשון שנזכר בפוסקים הוא "משיכיר חברו הרגיל אצלו" המאוחר (לרוב ככל הדעות²) לעלות השחר, ולכן אין להניח תפילין (ולשו"ע והגר"א גם טלית - עיין שו"ע או"ח יח ג ומ"ב ס"ק י) לפני שיגיע זמן "שיכיר חברו הרגיל אצלו".

מקורות:

הרב מנחם בורשטיין, ספר התכלת, מהדורת תש"ס.

עמר זהר, גוון התכלת על פי הרמב"ם, המעיין נב/2 תשע"ב, עמ' 77-87.

משה רענן, מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין - ארגמון קהה קוצים, בתוך: אתר פורטל הדף היומי (סוטה יז ע"א)

יואל יעקובי, בשבע, תשע"ב (סקירת הזיהויים השונים של התכלת)

במיוחד שהיחיד שיכול לזהות את המרמה הוא הקב"ה לבדו. המדובר הוא על חומר בשם אינדיגו המוכר לנו היום, שצבעו כחול, ושהופק מצמחים (איסטיס או ניל הצבעים). אלא שמכך שבספרי נאמר שכדי להפוך את החומר שהופק מ'קלא אילן' ל'תכלת' היה צורך להוסיף לו 'צבעונים', שהוא חומר נוסף שצבעו כנראה אדום, למד ד"ר ישראל זיידרמן שצבע התכלת היה סגול. אישוש לדברים נמצא בממצאיו של יגאל ידן במערת נחל חבר מימי מרד בר כוכבא. ידן מצא סיבי צמר שצבעם סגול, שאנליזה כימית הראתה כי הם תערובת של אינדיגו (כחול) וכרמיל (צבען אדום).

ראוי לציין את הערתו של ד"ר משה רענן שחלוקת הצבעים כפי המוכרת לנו כיום אינה זהה לזו שהייתה בימי קדם, כשלקדמונים צבעים שאנו נוטים היום לראות כשונים נחשבו כגוון של אותו צבע ולהיפך. יש לזכור כי גם בימינו החלוקה לצבעים איננה מוחלטת, ויתכנו צבעי ביניים שהשתייכותם ל'צבע אב' מסוים איננה חד-משמעית. מבט קל בקשת הצבעים של האור הנראה (המחלקת את הצבעים לפי אורך גלי האור) יוכיח זאת מיד. למרות האמור, הדעה נפוצה נוטה לראות את ה'תכלת' המקראית כגוון כלשהו של כחול. לדעה זו יש ראיות שונות, כשאחת החשובות שבהן היא צבעם הנפוץ של הים והשמים שהוא כחול (אף על פי שבזמנים שונים הם גם בעלי גוונים אחרים).

הלכה - תחילת זמן קריאת שמע של שחרית

"בין תכלת שבה ללבן שבה"

ברובד המשנה נראה כי השאלה מתי מתחיל זמן קריאת שמע ב'שחרים' (כגרסת הרמב"ם) הוא פשוט: משעת ההבחנה בין תכלת ללבן (תנא קמא) או משעת ההבחנה בין תכלת לכרתי (ר' אליעזר), כשזמנו של ר' אליעזר מאוחר יותר. אולם כבר בביאור דברי הגמרא "בין תכלת שבה ללבן שבה" מופיעות שתי דעות. דעת רש"י (ברכות ט ע"ב ד"ה 'בין תכלת שבה') היא כי מדובר בגיזת צמר שהצבע שבה לא נקלט היטב בכל המקומות, ומדובר על ההבחנה בין שני המקומות הללו באותה גיזה. לעומת זאת, התוספות (שם ד"ה 'אלא') סוברים שהמדובר על הבחנה בין חוליות לבנות בציצית לחוליות תכלת, ומדבריהם משמע שזמן זה הוא מאוחר יותר לזמנו של רש"י.

משיכיר את חברו הרגיל אצלו

אולם הקלפים נטרפים לגמרי כשאנו מגיעים לגמרא. הגמרא מביאה ברייתא שאחת הדעות בה (דעה זו מובאת גם בתוספתא) היא דעת אחרים הסוברים שזמן קריאת שמע של שחרית הוא משיראה את חברו במרחק ארבע אמות ויזהה אותו. הירושלמי מסיק (ואת דבריו הביאו התוספות, הרא"ש, הטור והשו"ע) שמדובר בחבר כזה שהוא מתראה איתו מדי פעם, לא לעיתים נדירות מדי אך גם לא באופן תכוף. רב הונא פוסק הלכה כאחרים, ואילו אב"י סובר שהלכה כאחרים לעניין תפילין ואילו לעניין קריאת שמע ההלכה כותיקין, שהיו קוראים קריאת שמע סמוך לזריחה על מנת שיוכלו להתחיל את תפילת העמידה מיד בזריחה. את ניתוח הדעות השונות בין הראשונים להבנת השיעורים השונים לתחילת זמן קריאת שמע נשתדל בעז"ה להביא בקיצור על פי הסבר מרן ר' יוסף קארו ב'בית יוסף' (בעיקר בסימן נח).

רבינו יונה הבין שאכן ההלכה כרב הונא וזמן קריאת שמע הוא ללא ספק משיכיר את חברו הרגיל אצלו. ואף אב"י